

QARAQALPAQ JUMBAQLARINDAĞI SOMATIKALIQ KOD

Umarova Ú. A.

Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Jumbaq xalıq awızeki dóretiwshiliginin áyyemgi janırlarınan biri bolıp, onı aytıwda mazmun basqışpa-basqış ashılıp baratuǵın, poetikalıq jaqtan bayıtılǵan sózler qollanıladı. Jumbaqlarda túrli haqıyqatlıqlar, kúndelikli turmısqa baylanıslı hádiyseler yaqı buyımlardıń jasırın, kórkem-metaforalıq kórinisi beriledi hám usı obrazlar arqalı tıńlawshı tabılıwı - yaǵnıy, jasırın predmetti anıqlawı talap etiledi. Bul janrdıń tiykarǵı mánisi predmet yamasa hádiysenin eń áhmiyetli belgilerin obrazlı, ıqsham hám poeziyalıq formada súwretlep, onı aqıldı oylantıratın tapqırılıq shınıǵıwı sıpatında usınıwdan ibarat.

Jumbaq sózi basqa tuwısqan xalıqlarda túrli atamalarda aytılıp keledi. Qazaqlarda «jumbaq», ózbeklerde «topishmoq», «jummoq», «lug’uz», tájik-parıslarda «shiston», túrkmenlerde «matal», t.b. dep jurtiledi. Jumbaqlar kóbinese soraw-juwap, dialog tárizinde qurılıp, hárbir jumbaqtı «kim?», «ne?» degen sorawǵa juwap berip keledi. Ásirese zatlardıń sın-sıpatın, qurıya belgileri menen atın astarlı túrde kórkem suwretlep, ortaǵa taslawı jumbaqlardaǵı ózgeshe belgilerdiń biri esaplanadı. [1;8]

Haqıyqatında da, hár bir xalıqtıń óz tili, dini, dúnyaqarası hám atamaları bar. Sol sebepli ayırım folklorlıq janrlardıń atalıwında da belgili ayırmashılıqlar ushırasadı. Jumbaqlardı hárbir xalıq hár túrli atlar menen atalıwı bul janrdıń túrkiy xalıqlar arasında keń tarqalǵanlıǵın kórsetedi. Bul jaǵday jumbaqlardıń tek ǵana til qubılısı emes, al xalıqtıń milliy oy-pikirin, turmıs tárizin hám mádeniy qádiriyaqların sáwlelendiriwshi áhmiyetli folklor janrı ekenligin de kórsetedi. Sonlıqtan jumbaqlardı lingvistikalıq hám lingvokulturologiyalıq jaqtan úyreniw ayrıqsha áhmiyetke iye.

Folklorlıq terminler sózlig kitabında S. Axmetov hám S. Bahadırova óziniń jumbaq janırına tiyisli unamlı pikirler bildirdi. Jumbaq – qaraqalpaq xalıq foliklorında taralǵan ritimlik gáp. Ol erte waqıtlarda dóresede, búginge shekem rawajlanıp kiyatır. Jumbaqlardıń shıǵıw tariyxı barlıq xalıqta biri bolǵanı menen onda hárbir xalıqtıń turmıs tirshiligi, kún kóriw jaǵdayı, turmısqa kózqarası sáwlelengen boladı. Jumbaq ápiwayı formada ǵana ushrasıp qoymay, al shayırlardıń aytısında da keń orın aladı. [2;6]. Usı kózqarastan jumbaq bizlerdiń baylıǵımız desek te adaspaǵan bolamız, sebebi hárbir xalıqtıń óziniń janırları bolǵanıday, jumbaqtı bizlerdiń folklorlıq janırı bolıp, ol tárbiyalıq, tapqırılıq formalarında óz kúshin joytpay ullı kitaplarımızdan da úlken orın alǵan.

Jumbaqlar greklerdiń áyyemgi qáwimleriniń arasında úsh mınnan aslam jıllar dawamında jasap keledi – dep kórsetedi. Jáne, jumbaqlar kóp jıllar dawamında izertlegen rus ilimpaz M. A. Рыбникова «Jumbaqtıń dárekliligi, anıqlıǵı, uńqıl- shuńqılına shekem kórsetiwge qaratılǵanlıǵı, onı balanıń sanasına didaktikalıq tásir etiwdiń ajayıp usılına aylantradı. Jumbaqtıń bul bilim bererlik qásiyeti kitaptan ǵana paydalanıp atırǵan joq, onı diyxanlar pedagogikasi álle qashan ańǵarǵan»,– kórsetedi dep jazǵan. [1;128] soǵan baylanıslı jumbaq terminin áyyemnen rawajlangan, sebebi kishi janır bolıwına qaramastan, dúnya izertleniwler kózine túsken hám onı bizler jasırın janır sıpatında alıp qarasaqta adaspaǵan bolamız.

Joqardaǵı pikirlerge ayta otırıp, jumbaqlar tek insanlardı yaǵnıy jas balalardıń tapqırılıǵın artırıp qoymastan onı Somatikalıq kod arqalıda xalıq mádeniyat hám áwzeki dóretpе tıkarında bayıtılǵan insan dene agzalarına tiyisli sózlerdi kod hám semantika menen keń qollanıladı. Somatizmler xalıqtıń kóp ásirlik mádeniy tájiriybesi, álem haqqındaǵı kózqarasları, estetikalıq talǵamı hám simvolıq pikirlewi menen úziksiz baylanıslı bolıp, olar arqalı jasırınıp atırǵan predmettiń forması, funkciyası yamasa belgisin obrazlı túrde bildiriw múmkin boladı. Jumbaqlar tekǵana somatikalıq kod penen sheklenip qalmastan paremiyalogiyalıq taraw menen da baylanıslı. Sonlıqtan jumbaqlardı aytqanımızda hám tárbiyalıq hám tapqırılıq, haqıyqatlıq belgileri menen de sáwlelenedi.

Til biliminde dene músheleri atamalarınń hár túrli bolıp atalıwın ushratamız, grek tilinde «soma» sózi dene degen mánini ańlatsa, mısalı ayırım ilimpazlar anatomiyalıq atamalar degen ilimiy termin menen de ataydı. Sonlıqtan S.Shinnazarova óziniń *T. Qayıpbergenov shıǵarmalarındaǵı somatikalıq frazeologizmler* atlı monografiyasında somatikalıq birlikler menen frazeologizmler yaǵnıy adam dene agzaları menen kelgen unamlı misallardı biz jas awladqa inam etken [3]. Jumbaqlar kóp ásirlik tariyxqa iye, sebebi jumbaqtı aytqanımızda ballar qızıǵadı, ózlerinnen pikir shıǵaradı, tapqırılıqqa iye boladı állbette bular áyyemgi ilimpazlarımız hám ullı danalarımızdıń arqası.

E.B.Taylordıń pikirinshe "jumbaq" mádeniyat tariyxında naqıl menen birge payda bolǵan bolıp, onıń gúllegen dáwiri civilizaciyanıń tómengi hám orta basqışlarına tuwra keledi," onıń pikirinshe "jumbaq" dástúriy soraw-juwap túrindegi ádette qurı házilge alıp bariwshı házirgi sóz oyın emes, al ol qatań juwap beriwdi talap etken áyyemgi formada dúzilgen tapsırma. M.A.Ribnikovanıń aytıwınsha "Jumbaq konkret predmetti, onıń kelip shıǵıwı, wazıypası hám ómiri dialektikasında bilip alıp, sáwlelendiredi." Sonday alımlardan jáne biri F.I. Buslaev bolsa "jumbaqlar insaniyılıq sana endi ǵana ushqınlay baslaǵan zamanlarda payda bolǵan" dep jazadı. Sonday-aq, ullı oyshılarımızdıń biri Maxmud Qashqariy "Tabzuǵuq tabızdim" (Men onnan bir jumbaq soradım) gápın [4;125]. Bul gáp jumbaqtıń qanshelli tariyxı ekenligin kórsetedi. Ilimge belgili ullı oyshılarımızda tilimizge qosqan úlesi hám olardıń kózqarasların áhmiyetli dep esaplaydı.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginde de jumbaqlar óziniń salmaqılı ornına iye.Sonday-aq qaraqalpaq xalıq jumbaqlarında óz úleslerin qosqan hám jıynawǵa qızıqqan ilimpazlarımız Q. Awezov, S.Májitov, N.A.Baskakov, Q.Ayımbetov, T.Sapievlar boldı. Usı jaǵınan qaraqalpaq jumbaqları milliy mádeniyattıń aynası bolıp, onda xalıqtıń tariyxı yadı, somatikalıq kod elementleri, kúndelikli turmıs detallarına shekem óz kórinisin tabadı.[5]

Eski zamanlardan beri jumbaq hár túrli formağa ayırıp jazğan. Misal; tabiyatqa qubılısları, miynet, kásip, úy buyumları, haywanat dunyası, hám insanğa , ómirge baylanıslı birqatar jumbaqlardı ayırıp jazğan. Solardan biz insanğa adam dene aǵzalarına baylanıslı jumbaqlardı tómendegishe onıń somatikalıq kodtı analizleymiz.

1 Bir tawdıń **basında** eki lashın,

Kórmeydi qansha ushsa da, tawdıń basın. (*bas, kirpik*)[6; 374]

Bul jumbaqta bas hám kirpik yaǵniy adam dene aǵzaları jasırınğan bolıp, eki tiykarǵı obraz somatikalıq kod "*bas*"– adamnıń eń kerekli aǵzası hám biyiklik, joqarı orın yáki mártebelik belgisi. Jumbaqta tawdıń joqarı bas dep sáwlelendirilgen. Al "*kirpik*" – kózdı orap turǵan juqa sıziq formasındaǵı dene aǵzası hám insan kirpigın quyash nur sıziǵı jaqtılıq belgisinde kelgen.

2 Shoqır terek **basında** bukir kempir oynaydı.

(*shash, páki*)[6;374]

Joqardaǵı jumbaqta eki adam dene aǵzası tiykarǵı belgisi bolıp keledi. "*Shash*" insan denesiniń kerekli somatikalıq elementi. Jumbaqta terektnıń shaqaları shash talalarına hám tábiyat elementleri somatikalıq kodı anıqlanǵan.

3 Awqat jewdıń quralı,

Ózi **awızda** turadı (*tis*)[6;375]

Bul jumbaqta awız adam denesi tiykarǵı elementi bolıp, jumbaqtaǵı jasırın predmet arqalı somatik birlik sipatlanıp kelgen yaǵniy *tis* arqalı, kórnip turǵanıday onıń somatikalıq kodı eki elementge iye. Demek, awız hám *tis* insan anatomik mániste kelip, onıń tolıq biologiyalıq obrazǵa iye ekenligi málim.

Jumbaqlar tiykarınan eki toparǵa bólinedi bir predmetli hám kóp predmetli bolıp keledi. Bunda hárbir jasırınğan predmet hártúrli obrazdı onıń metaforalıq birlik hám onıń somatikalıq kodı, semantikaların anıqlaydı. Joqardaǵı jumbaqlar eki, úsh qatardan iye bolsada olar bir predmetli jumbaqqa iye, sebebi olardaǵı hár bir qatarda jasırınğan zattıń bir belgisi-qásiyeti táriyplenedi. Biraq negizinde bir ǵana nárseni qásiyetin bildiredi hám bir neshe ǵárezsiz jumbaqlar óz ara birlesip, bir pútinlikti payda etken bolsa da, báribir, bir ǵana juwapqa iye bolıp, bir predmetli jumbaq bolıp keledi.

4 Arman shabar qarasha at,

Berman shabar qarasha at,

Tal túbinde tınıq suw,

Harlap shapar qarasha at.

(*kózdıń qarashıǵı*)[6;375]

Bul jumbaqta tórt qatardıń hár biri óz aldına jumbaq sıpatında "*kózdıń qarashıǵı*" qubılısın jasırınanıday, tutas halında da usı birden-bir juwapqa iye. Sonday-aq, adam aǵzası bolıp, onıń somatikalıq kodın haywanat dunyası mene biriktirgen. Al bunday túrdegi jumbaqlar ápiwayı jumbaqlar dep te ataladı.

5. Bes jigitke **bas** bolıp,

Qarıydarǵa asattım,

Asatsam da ash qaldım,

(qol barmaqları)[6; 376]

Bul jumbaq xalıq awızeki dóretiwshiliginde insannıń turmıs tárizi hám turmıslıq iskerligine baylanıslı buyımlardı insan denesi aǵzası menen salıstırıw arqalı ańlatılǵan. Jumbaqa qollanılǵan tiykarǵı somatikalıq komponent - "bas" sózi. Bul sóz tikkeley insan denesiniń aǵzası bolıp, metaforalıq mániste "bir nárseniń ústingi bólegi," "eń áhmiyetli detalı" mánisinde qollanıladı. Álbete somatikalıq kodı xalıqtıń obrazı arqalı payda etilgen.

6 Eki *qulaqlı*, // On eki *ayaqlı*, // Eki sheshekli. (Duwtar) [6;386]

Bul jumbaqa somatikalıq kod bir neshe adam dene aǵzaları menen sipatlanıp, olar juwaptıń yáki ásbaptıń funkciyalar hám dúzilisin obrazı menen ashıp beredi. Qulaq ayaq, somatikası duwtardıń tiykarǵı bólekleri metofaralıq usılda hám jumbaqtıń semantik anıqlıǵı hám poetik tásirshelighin asıradı. Sonday-aq, inasniń denesi arqalı qosıq ásbabı arqalı tolıq kórsetilgen jáne de xalıqtıń qosıq mádeniyatı hám obrazı arqalı sáwlelengen.

7 Ishi qizil alamat, // *Awız* qara báleamat, // Holli kirer, qurı shıǵar. (Tandır) [6;388]

Keyingi misalımızda, adam dene múshesi awız arqalı qabıl qilinıwı, qayta isleniw barısı esletiledi. Jumbaqa qara, qizil, reńleri tandirdiń ishki basımı, sirtqı kórinisi hám háreketi arqalı insan denesi modeli tiykarında sipatlanganı. Bul belgiler tiykarǵı somatikalıq kodtıń baslı belgileriniń biri.

Jumbaqa xalıq awızeki dóretiwshiliginiń áyyemgi hám ózine tán janrlarınan biri bolıp, onda xalıqtıń dúnyaqarası, aqlıy tájiriybesi, qıyalı hám obrazlı pikirlew usılı jámlengen. Házirgi zamanda texnologiyalardıń rawajlanıwı, informaciya aǵımınıń kúsheyiwı nátiyjesinde jas áwladtıń ayırım awızeki janrlardan paydalanıw dárejesi tómelenip baratırǵanı baqlanbaqta. Sonıń menen birge, jumbaqtıń tárbiyalıq, intellektuallıq hám mádeniy áhmiyeti búgin de óz kúshin joǵaltqan joq. Jumbaqlar insandı pikirlewge iytermeleydi, tapqırılıqtı rawajlandıradı, logikalıq juwmaqaqqa keliw kónlikpesin bekkemleydi. Ondaǵı simvollar, obrazlar hám, atap aytqanda, somatikalıq kodlar arqalı xalıqtıń tájiriybesi, dúnyaqarası hám qádiriyatları jańa áwladqa jetkeriledi. Sonıń ushın zamanagóy bilimlendiriw procesinde, jaslardıń ruwxıy dúnyasın bayıtıwda jumbaqlardan paydalanıw áhmiyetli esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Алымов Ә. Қарақалпақ халық жумбақлары: Монография, –Ноқис: Қарақалпақстан, 1990.
2. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминдердің қысқаша сөздігі. – Ноқис: «Білім» баспасы, 1992 ж.
3. Shinnazarova, S.J. T. Qayıpbergenov shıǵarmalarındaǵı somatikalıq frazeologizmler.- Golden print nukus, 2024.-100-b
4. Nuridinova T. I. Topishmoqlar tasnifining metodologik asoslari // Current Approaches and New Research in Modern Sciences: International scientific-online conference materials. — Poland, 2023. — P. 1–5.
5. Қ. Әўезов, С.Мажитов, «Әлипбе», Ташкент, 1925, «Еркин Қарақалпақ» газетасы, 1925-1928-ж; Н.А. Баскаков, Қарақалпақский язык, изд. Ан СССР, Москва, 1951
6. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq, 88-100.- Nókis.: «Ilim», 2014

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoq xalqining og'zaki janrlaridan biri bo'lgan topishmoqlar qo'llanilgan. Ayniqsa, ayrim xalqlarda topishmoqning qanday nom bilan atalishi va topishmoqlardagi somatik kodi misol qilib olindi.

Tayanch so'zlar: Topishmoq, paremiya, somatika, kod, metafora, madaniyat

Аннотация: В статье используются загадки, являющиеся одним из устных жанров каракалпакского народа. В частности, в некоторых культурах используется название загадки и ее соматический код в качестве примера.

Ключевые слова: загадка, паремия, соматика, код, метафора, культура

Annotation: The article uses riddles, one of the oral genres of the Karakalpak people. Especially among some peoples, the name of the riddle and its somatic code were taken as examples.

Key words: Riddle, paremia, somatics, code, metaphor, culture